

О.Є.Лисенко*

ПІДСУМКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНА

У статті розглядаються військово-політичні, соціальні, демографічні, морально-психологічні наслідки Другої світової війни для України.

Україноцентричний підхід до аналізу подій Другої світової війни вимагає чіткого окреслення змісту термінологічного апарату, яким оперують історики. Для початку слід усвідомити, що дефініції "український народ", "українська нація" й "Україна" (як це не парадоксально з першого погляду) є далеко не тотожними. Остання з них в одному випадку – під час німецько-румунської окупації – виступає як збірне поняття щодо адміністративно-територіальних одиниць (рейхскомісаріат "Україна", "Трансністрія", дистрикт "Галичина", військова зона), на яких мешкало переважно українське населення, а в іншому – до літа 1941 р. і від початку 1943 р. – як УРСР. За окупації годі й говорити про будь-які політич-

* Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, зав. відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

ні ознаки названих утворень. Стосовно Української Радянської Соціалістичної Республіки варто зазначити, що цей квазідержавний суб'єкт СРСР навіть після набуття певної атрибутики, яка мала хоча б зовні свідчити про державницький статус України, не можна вважати суверенним.

Якщо трактувати історію з точки зору політичних режимів чи певної держави, то будемо мати справу з політологічними чи суто етатистськими підходами, а це зовсім не вичерпує всього розмаїття такого феномена, як війна.

Коли ж сприймати дійсність через призму інтересів українського народу, весь історичний процес набуває націоцентричних обрисів. У цьому разі в центрі уваги науковця перебуває націогенеза та державотворення як один з її виявів. Шляхи й засоби самоствердження будь-якої нації пов'язані з наявністю певної доктрини, що сублімує національні інтереси, розгалуженої мережі політичних партій і асоціацій, креативної волі й конструктивного прагматизму та іншими чинниками. Період війни став одним з важливих етапів формування політичної української нації, хоча в цілому цей процес мав дискретний характер (питання про специфіку націогенезу в підрадянській Україні 20-30-х рр. заслуговує на окрему дискусію).

Проте чи можна з повною відповідальністю вживати категорію "українська нація" у контексті подій Другої світової війни?

За висловом Е. Гелнера, "нації є витвором людських переконань, вірності й солідарності. Певна сукупність (category) осіб стає нацією, якщо і коли члени цієї сукупності твердо визнають певні взаємні права та обов'язки один щодо одного на підставі їхньої спільної належності до неї"¹.

У Е.Ренана зустрічаємо таку дефініцію: "Нація – це духовний принцип, результат глибоких комплікацій історії, духовна родина, а не група, яка визначається формою поверхні". Філософ вважав, що для появи нації замало таких чинників, як раса, мова, інтереси, релігійне споріднення, географія, воєнні потреби. "Нація – це душа, духовний принцип... Мати спільну славу в минулому, спільні бажання у майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому" – такими є головні умови для появи нації, вважав Е.Ренан².

Вересень 1939 р. деструктивно вплинув на український політикум в еміграції, а його політичні інституції, які у різний спосіб та неоднаковою мірою обстоювали інтереси власного етносу в міжвоєнній Польщі, практично перестали існувати як цілісні одиниці. Організація українських націоналістів на той час заявляла про себе як лідер самостійницького руху швидше декларативно, оскільки ці претензії не були належним чином підкріплені організаційно. Соціальна база цього руху, що володіла величезним креативним потенціалом, очікувала на своїх ідейних лідерів, вольових організаторів, здатних розбурхати масу, дати їй зрозумілі й прості гасла, збудити волю до дії, переконати в необхідності жертв у боротьбі за Українську суверенну соборну державу. Західноукраїнський політичний ареал був готовий ментально сприйняти ідею УССД та обстоювати її навіть зі зброєю в руках, що і підтвердили наступні події.

Однак усі самостійницькі сили продовжували вважати серцем українства, столицею майбутньої незалежної держави Київ, а ситуація у Великій Україні була зовсім іншою. Звичайно, не можна скидати з рахунку ту незначну кількість вітчизняної інтелігенції, яка і в підрадянській Україні несла у серці ідеали визвольної революції 1917–1920 рр. та національної державності. Однак вона не мала тієї критичної маси енергії, здатної вирвати широкі верстви "радянських" українців з-під впливу більшовиків і стану інертності. Тому об'єктивно ця складна місія випадала українським націоналістам.

Є підстави говорити про існування в той час кількох цілком сформованих "українських проектів". Сталінський проект за квазідержавною ширмою УРСР готував зросійщення, розпорошення й асиміляцію українства. Проукраїнську ри-

торику вождів слід сприймати виключно як обумовлений макіавеллівськими міркуваннями технологічний інструментарій. Підтвердженням цього стали не тільки історична ретроспектива (поквапливе припинення необережного експерименту з українізацією, процес над СВУ, розгортання боротьби проти "українського буржуазного націоналізму" тощо), а й конкретні кроки Кремля в Західній Україні у 1939–1941 рр.

Національний проект в основних своїх обрисах склався задовго до Другої світової війни у працях теоретиків українського консерватизму, націоналізму, маніфестах і документах політичних партій національно-демократичної орієнтації. Квінтесенцією всіх цих напрацювань стала формула побудови Української соборної суверенної держави (УССД) на її етнічних землях.

Про німецький "проект" щодо України можна твердити лише з великою часткою умовності, оскільки всі непослідовні й суперечливі спроби А.Розенберга домогтися зміни позиції Гітлера в "українському питанні" виявилися безрезультатними. Фюрер послідовно втілював у життя лінію, яка залишала українцям принизливу роль "унтерменшів", зденаціоналізованих "трудових ресурсів", а Україні – функцію неосяжного колонізаційного материка, завдяки якому рейх зможе здійснити свої найсміливіші експансіоністські плани.

На даний момент науковці не можуть переконливо довести, яка частина населення України підтримувала той чи інший проект (про плани Німеччини не йдеться) та була заангажована на рівні свідомості й активної життєвої позиції. Очевидно, що одним з критеріїв оцінки виступає географічно-регіональний чинник. І в цьому сенсі можна говорити у принципі загалом, що західні українці були переважно носіями національної ідеї, маючи досвід демократії по-австрійськи та по-польськи. Натомість підрадянські українці вважалися інфікованими більшовизмом й активно працювали на реалізацію комуністичної доктрини. Не даючи тут оцінки соціального, економічного, етнокультурного змісту кожного проекту, мусимо припустити, що далеко не всі мешканці західного регіону, з одного боку, та УРСР, – з іншого, були свідомими і переконаними адептами тієї чи іншої світоглядної системи цінностей. Це наочно продемонстрували події 40–50-х рр. Багатьох відлякували радикалізм та методи, які використовувала ОУН, з одного боку, і заходи сталінської верхівки, що спричинили голод, розкуркулення, масові репресії тощо, – з іншого.

Адепти обох проектів виявили значний мобілізаційний потенціал, хоча стартові умови більшовиків були незрівнянно кращими. Наявність централізованого апарату, розгалужених "силових" структур, приваблива соціальна політика у поєднанні з примусовими акціями в тих випадках, коли режим вдавався до непопулярних заходів, заснована на чудовому розумінні людської психології високоефективна ідеологічна робота, активна зовнішньополітична, у тому числі й агентурно-розвідувальна, діяльність перетворювали систему на серйозного суперника для будь-якої сильної держави. В цьому переконалися Німеччина та її союзники, коли у затяжній війні величезні людські й матеріальні ресурси Радянського Союзу, врешті-решт, вирішили долю протистояння на його користь. Більшість населення УРСР сприйняла агресію гітлерівців як загрозу своїй батьківщині та власному життю, тому свідомо билася проти ворога.

Певна частина української людності виявила підтримку ідеї суверенної державності й стала соціальною базою ОУН, УПА та інших самостійницьких сил. Однак надто вже непевним виявився ймовірний гарант української незалежності – нацистська Німеччина, яка не дозволила самостійникам виявити весь державотворчий потенціал в окупованій Україні.

Як бачимо, немає достатніх підстав говорити про наявність у той час цілісної політичної української нації, тому більш коректним видається поняття "український народ".

З наукової точки зору не зовсім правомірно ставити питання про те, за який

режим воював український народ. По-перше, як вже сказано, це не була монолітна спільнота ні з національного, ні з соціального, ні з організаційно-політичного боку. По-друге, інтереси тоталітарних режимів і народів, над якими вони підносяться й панують, рідко повністю збігаються.

Обіцяний нацистами рай на сході запаморочив масову свідомість німецького народу. Однак, коли він довідався про ціну, яку за це доводиться сплачувати, коли опозиціонери стали першими бранцями концентраційних таборів смерті, з'ясувалося, що зовсім не всі німці бажають іти за такими провідниками, як Гітлер і К°.

З огляду на історичну перспективу соборизація етнічних земель відповідала корінним національним інтересам України. Проте слід ще раз констатувати, що цією проблемою опікувався далеко не кожний мешканець Наддніпрянщини в той час, коли у західному регіоні вона залишалась актуальною за польської, німецької та радянської влади.

Щоправда, і тут картина була далеко не однозначною. Як тільки радянська влада почала пускати коріння в Закарпатті, відразу на поверхню вийшла "руси́нська проблема". Ініційований Сталіним рух за злиття греко-католицької церкви з православною та інші імпульси з Москви були використані певними політичними силами для обстоювання власних інтересів та демонстрації свого впливу. Делегація Закарпаття на чолі з заступником єпископа, адміністратором православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії ігуменом Феофаном (Сабовим), (до її складу входили архімандрит Олексій (Кобольок), протоієрей Дмитро (Беляков), о. Іван (Кополович), заступник голови Народної Ради Закарпатської України проф. П. Лінтур), перебуваючи у грудні 1944 р. в Москві з метою консультацій у Св. Синоді Російської православної церкви, передала Сталіну лист, в якому зокрема містилося клопотання такого змісту: "Ми, що нижче підписалися, представники православних громад в Карпатській Русі, виражаючи волю всього нашого руського православного народу, просимо включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі: Карпаторуська Радянська Республіка.

Бажання і мрії наших предків були завжди такі, щоб наша область за Карпатами, населена русинами, тобто Русі-синами, повернулася до своєї матері Великої Русі. Але наші порабителі завжди тому перешкоджали. Таким чином, ми цілі століття залишались в німецько-угорському рабстві, аж до 1919 року. В 1919 р. на мирній конференції наша область, іменована Карпатською Руссю, відповідно до Сен-Жерменського договору на автономних правах була приєднана до Чехословацької Республіки. Вже тоді нашу область визнали Карпатською Руссю, бо тут живе одвічно руське плем'я. Сам народ іменує себе: "карпаторус", "русин", тобто "Русі-син", віра "руська", дружина – "руська", мама – "руська" і т. д."³.

Сталін любив обставляти свої складні політичні ходи майже театралізованим антуражем. Після того як факт "волевиявлення" закарпатців був зафіксований у свідомості світової громадськості, господар Кремля продовжив "виставу" за власним сценарієм. 29 червня 1945 р. в Москві було підписано договір між Радянським Союзом та Чехословащиною, за яким територія у 12,9 тис. км² і населенням 900 тис. осіб відходила до СРСР і включалася до складу Української РСР як Закарпатська область⁴. У такий спосіб, зрівнявши Закарпаття з іншими адміністративно-територіальними утвореннями – областями, вождь народів зняв "руси́нську проблему" з порядку денного, хоча це зовсім не слід сприймати як реверанс у бік українства.

Входження до складу УРСР бажало також далеко не все населення західноукраїнського регіону. На цих теренах, що до війни перебували в складі Польщі, вододіл мав не тільки національне, а й політичне забарвлення. Для української та польської спільнот, звичайно, важливо було жити у країні, яка мала хоча б зовнішні, формальні атрибути національної державності (назву, мову, прапор

тощо). Однак багатьом мільйонам людей було зовсім не байдуже, який політичний режим встановиться у повоєнному суспільстві. Тобто це питання сприймалося в кількох площинах: етнічній, політичній, соціальній, конфесійній. Але й у цьому разі Сталін "кроїв" карту післявоєнної Європи за власними кальками. 16 серпня 1945 р. СРСР і Польща уклали договір про дружбу та кордон. "Лінія Керзона" залишала в складі останньої заселені переважно українцями Підляшшя, Холмщину, Посяння, Лемківщину.

У такому ж співвідношенні можна говорити про національну стратегію. В Західній Україні мали місце цілеспрямовані й усвідомлені дії у військово-політичній (творення під егідою уряду УНР в екзилі ОУН(М), ОУН(Б) та інших самостійницьких формувань, а потім дивізії ваффен СС "Галичина" (з ініціативи Українського центрального комітету, інші заходи) і соціокультурній (доброчинні, культурно-просвітницькі акції) сферах.

На території довоєнної УРСР, безумовно, більша частина громадян свідомо виконувала свій громадянський обов'язок, ставши до лав Червоної армії, народного ополчення, партизанів, виявивши підтримку радянській системі.

Разом з тим, попри всі ці державні та національно-організаційні імпульси, які експлуатували етатистські й патріотичні (радянські та самостійницькі) гасла і почуття, вони залишали поза своїм впливом значну частину населення.

У зв'язку з тим, що вже сказано про повоєнні кордони, перебуває ще одна термінологічна проблема. Одні історики продовжують вживати дефініції "визволення", "звільнення" України, інші – "окупація" України Червоною армією. Ще якась частина пропонує вживати більш нейтральне поняття – "вигнання" гітлерівських загарбників з української території. Плутанина й підміна понять виникає внаслідок того, що вчені та публіцисти беруть до уваги різні критерії оцінки і точки відліку. Практика міжнародних відносин переконує у тому, що легітимність кордонів або тих чи інших явищ узаконюється шляхом двосторонніх чи багатосторонніх міждержавних угод. Кількісні критерії при цьому перебувають далеко не на першому місці: все визначається впливом держав, які є суб'єктами таких угод, або їх ставленням до міжнародно-правових актів, укладених третіми сторонами.

Оскільки вже у липні 1941 р. радянське керівництво заявило польське еміграційному уряду в Лондоні про денонсацію німецько-радянських договорів, території, що відійшли до СРСР після "золотого вересня" 1939 р., ніби "зависли у повітрі". Реальну владу й адміністрацію тут мала Німеччина, але ні радянський, ні польський уряд (як і більшість світового співтовариства) не визнавали окупацію Польщі законною. Отже, повернення Червоної армії в Україну у 1943–1944 рр. в її кордонах до вересня 1939 р. цілком правомірно характеризувати як визволення, звільнення. Адже факт приналежності УРСР до складу Союзу жодна впливова держава у той час не оскаржувала. Прихід же радянських збройних сил на західноукраїнські терени підпадає під кваліфікацію "окупація". Лише польсько-радянський договір про кордон між двома країнами надав цьому факту легітимних формально-правових ознак та іншого статусу.

Самоорганізація українського суспільства базувалася не на більшовицькому чи українському національному патріотизмі, а на прагматичній стратегії виживання.

В умовах війни, коли долі цілих держав і народів вирішувала військова могутність та право сильного, українцям, полякам, євреям, росіянам важко було розраховувати на власний національний потенціал. Так чи інакше вони потрапляли під вплив (здебільшого примусовий) тих організованих систем, які в даному місці й у певний час виявлялися сильнішими.

Саме остання теза має концептуальне значення для трактування Другої світової війни. Для прикладу, оформлення повоєнних кордонів у Східній Європі цілкомито перебувало в сфері реалізованих інтересів Сталіна. Те, що вони частково

збігалися із соборницькими очікуваннями, ще не означає наявність злагоди між радянською владою та українською спільнотою. "Вождь" ніколи не зважав на інтереси народів, коли йшлося про імперські інтереси.

Наслідки війни для України найбільш рельєфний вияв дістали в соціо-гуманітарній сфері.

Масштабні міграційні процеси та людські втрати істотно змінили структуру населення за всіма основними ознаками. Далеко не всі з тих 3,5 млн громадян республіки, які у порядку евакуації виїхали в східні райони країни, змогли або захотіли повернутися з республік Середньої Азії, Сибіру, Уралу, Поволжя. Те саме можна сказати про військовослужбовців радянських збройних сил (за різними оцінками, від 6 до 7 млн громадян УРСР одягали червоноармійську уніформу). Близько 4,1 млн осіб військового персоналу загинули на фронті, від хвороб, зникли безвісти, померли в госпіталях від ран у перші повоєнні роки, десятки, якщо не сотні тисяч, осіли у різних куточках Союзу, а після фільтрації потрапили в табори ГУТАБу⁵. Крім того, частина контингенту в'язниць і таборів становили військовослужбовці, засуджені за різні кримінальні злочини й порушення військових статутів тощо (всього таких випадків за роки війни в армії зафіксовано трохи менше мільйона).

Прагнучи знищити соціальну базу самостійницького руху, радянські силові структури вдалися до масових депортацій українського населення Західної України. У середині 1940 р. в трудпоселеннях на території 26 союзних республік, країв та областей налічувалося понад 37 тис. етнічних українців⁶. 13,5 тис. їх одноплемінників перебувало серед 208,5 тис. осадників і біженців, яких направлено до 1 квітня 1941 р. на трудпоселення з західних районів УРСР та БРСР⁷.

З 34 тис. бранців в'язниць у містах 16 областей республіки до 19 серпня 1941 р. було вивезено вглиб країни 24 тис., а решту розстріляли в місцях утримання⁸. За іншими даними, від лютого 1940 до червня 1941 р. з західних областей республіки депортовано 780 тис. чол.⁹. П.Магочій вважає, що від каральних заходів у ході першої радянізації краю постраждали 500 тис. українців та 550 тис. поляків¹⁰. Інше джерело називає ще більшу кількість репресованих – 1,2 млн. громадян, що становило 10 % населення¹¹. Друга хвиля депортації "родин оунівців" (від березня 1944 до 1949 р.) охопила 143,1 тис. осіб¹².

Масові депортації перетворилися у руках більшовицької верхівки в інструмент колективної відповідальності. Першими стали польські осадники й українські самостійники. Потім настала черга 50 тис. етнічних німців з Криму, 31 тис. – із Запорізької, 29 тис. – зі Сталінської, 9 тис. – з Дніпропетровської та Одеської, 2590 – з Ворошиловградської областей, яких примусово виселили на схід задля того, аби перешкодити гітлерівцям створити "п'яту колону" на загарбаній території¹³.

Результатом етнічних "зачисток" за звинуваченням у "зраді батьківщини" стала депортація 196 тис. кримських татар, 14,4 тис. греків, 12 тис. болгарів, 11,3 тис. вірменів у віддалені райони СРСР¹⁴.

Етнічний ландшафт України зазнав істотних змін внаслідок польсько-українського трансферу цивільного населення. Від 15 жовтня 1944 р. до 2 серпня 1946 р. до УРСР було переміщено 482 тис. чол. української національності, а з України на історичну батьківщину – 788 тис. поляків¹⁵.

Подібний спосіб для реалізації своїх намірів широко застосувала німецька окупаційна адміністрація. В 1941–1942 і в 1993–1944 рр. практикувалася масова "евакуація" населення прифронтових районів. За даними штабів груп армій "Південь" та "А", на території України тільки протягом січня-лютого 1944 р. було примусово вивезено 284 тис. осіб, більшу частину яких передано відомству трудових ресурсів Сходу під керівництвом Заукеля¹⁶. Протягом гітлерівської окупації з України до рейху переміщено на роботу близько 2,4 млн "остарбай-

терів" й "евакуйованих"¹⁷.

Поставивши як одне з головних своїх завдань "остаточне розв'язання єврейського питання", нацисти винищили більшість з тих 2,5 млн євреїв, які мешкали в УРСР до початку війни¹⁸.

Незважаючи на всі зусилля радянських репатріаційних органів, на території Західної Німеччини та Австрії залишилося близько 220 тис. українців, більшість яких згодом виїхала до США, Канади, Британії, Бельгії, Австралії, Нової Зеландії, Франції, Аргентини, Бразилії та інших країн¹⁹.

За різними оцінками, прямі людські втрати України внаслідок Другої світової війни коливаються в межах 8–10 млн, а демографічні (від 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р.) – становлять 13,6 млн чол.²⁰

Демографічні процеси воєнної доби викликали деформацію існуючої структури населення, дисбаланс у співвідношенні чоловіків і жінок, вилучення й ізоляцію значної репродуктивної його частини.

На 1 червня 1946 р. на обліку в органах соцзабезу перебувало понад 500 тис. інвалідів, 70 % відсотків яких становила категорія віком від 20 до 40 років. Їх лікування, працевлаштування, соціальна реадaptaція перетворилися на серйозну проблему. Особливо гостро стояло питання про організацію протезування. А вже 1487 осіб не мали обох ніг, 43299 – однієї, ноги, 469 – обох рук, 23912 – однієї руки, 2501 – обох очей, 8929 – одного ока. Для багатьох колишніх військовослужбовців повернення до мирного життя супроводжувалося нелегкими випробуваннями бюрократією, тяганиною, нерозпорядливістю тих, від кого залежало їх повноцінне суспільне життя²¹.

Війна надзвичайно негативно відбилася на найменш захищеній категорії цивільного населення – дітях. До кінця 1944 р. на території України виявлено 125 тис. сиріт, 21 тис. з яких до того ж була безпритульна²². Багато з них мали різні хвороби: від дистрофії до цілого "букету" інфекційних та інших захворювань. На початку 1945 р. у дитбудинках перебувало 25,5 тис. дітей, але це були далеко не всі, хто потребував повної соціальної опіки з боку держави²³.

Одним з найбільш тривожних симптомів дестабілізації в сфері відтворення населення стало різке скорочення народжуваності: у 1944 р. в Україні народилося 580 тис. дітей (53 % передвоєнного показника). У 1940 р. коефіцієнт Пірла-Покровського (співвідношення народжуваності й смертності) становило 1,89, а в 1944 р. – 1,25 (на 1 тис. населення народилося у середньому 5 немовлят, а померло 7 осіб)²⁴.

Великої уваги потребували майже 4 млн родин військовослужбовців, значна частина з яких не мали годувальника або ж були багатодітними.

Радянським органам влади довелося практично з нуля відроджувати виробничу і соціальну інфраструктуру, систему постачання. Матеріальні втрати в ході війни у цифровому виразі просто вражають уяву. Під час останньої в республіці повністю або частково зруйновано 714 міст та 28 тис. сіл, 2 млн будинків (у результаті 10 млн людей не мали житла), 16150 підприємств, 1916 залізничних станцій, 14 тис. установ зв'язку, 18 тис. лікувальних засобів, 33 тис. шкіл, технікумів, училищ, вузів, науково-дослідних установ, 19,2 тис. міських і сільських бібліотек, знищено або пограбовано майно 1,3 тис. МТС, 872 радгоспів та десятків тисяч колгоспів. Окупанти вилучили у населення 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней, 9,3 млн свиней, 7,3 млн овець²⁵. До цього слід додати устаткування і матеріали підприємств, транспортні засоби, трактори та сільськогосподарські машини, худобу, які були підняті до евакуації радянськими органами влади в 1941 р., а також збитки, заподіяні особистому майну громадян.

Після завершення бойових дій на територію республіки повернулася лише незначна частка матеріальних цінностей, вивезених у східні райони СРСР. Керівництво держави вважало за недоцільне повернення в Україну обладнання, яке

склало основу воєнно-промислового комплексу (ВПК) на сході. Не поспішали відповідні відомства союзних республік і з реєвакuaцією худоби. Так, в Україну повернули всього 0,01 % всього евакуйованого її поголів'я²⁶.

Залишається незаперечним фактом, що союзний уряд здійснював акцентовані фінансові ін'єкції у важку індустрію й містобудування. Але решта сфер фінансувалася за залишковим принципом. І тут саме доречно відзначити трудовий героїзм населення, яке на своїх плечах винесло тягар відродження постраждалої від війни республіки.

Осібнo слід сказати про повернення історико-культурних цінностей. Вкрадені гітлерівськими "культуртрегерами" бібліотечні та музейні колекції, інші мистецькі твори, архівні документи, обладнання наукових установ нерідко поверталися не в Україну, а у "спецхрани" Москви. Проблема реституцій гостро стоїть і донині, про що свідчать публікації С. Кота, Г. Боряка, М. Дубик, П. К. Грімстед та інших істориків²⁷.

Війна змінила правове поле у країні, що стало природною практикою в більшості воюючих держав. Однак Сталін пішов далі, й у цьому була лише йому притаманна логіка і послідовність. Відчувши себе переможцем та володарем становища, він продовжив довоєнні системні репресалії проти власного народу. Депортації кримських татарів, родин учасників українського повстанського руху, колишніх військовополонених, перевірка й фільтрація репатріантів стали вагомим "довіском" до цілком виправданих покарань військових злочинців і колаборантів. Система колективної відповідальності важким тягарем лягла на десятки тисяч громадян.

Тим часом криміногенна ситуація у республіці відзначалася напруженістю. Гострий дефіцит продуктів харчування та речей першої необхідності викликав зростання бандитизму й організованої злочинності. Опосередкованим наслідком війни став голод 1946–1947 рр.

Отримавши моральний кредит довіри, режим продовжував курс на централізацію, радянізацію приєднаних територій та їх інкорпорацію в загальносоюзний організм, уніфікацію всіх форм суспільного життя.

Показовим у цьому сенсі стала ліквідація греко-католицької церкви – світоглядної опори і носія своєрідної моральної і національної системи цінностей для переважної частини мешканців західноукраїнського регіону.

Воєнні події стали приводом для радикальних кроків Сталіна у релігійній сфері. Взявши ще на початку 1943 р. за мету перетворити православну церкву на "державну", а також помститися автокефалістам і греко-католикам за підтримку ними "українського сепаратизму", Кремль послідовно проводив курс на уніфікацію конфесійного життя. Якщо автокефальна й обновленська церкви (вони відновили свою діяльність у період окупації) були знекровлені шляхом "непрохідних" рогаток реєстрації у Раді у справах російської православної церкви (РПЦ), то греко-католицьку церкву, що займала виразно антибільшовицьку позицію, була адептом іншої моральної й суспільної системи цінностей, а також небезпідставно асоціювалася з самостійницьким рухом, очікувала інша доля. Розігравши фарс "злиття" УГКЦ з РПЦ, режим, як йому здавалося, назавжди розв'язав "уніатську проблему". Однак з точки зору історичної перспективи це був стратегічно недалекоглядний крок. 5 мільйонів греко-католиків не могли стати за наказом "згори" православними. Перетворившись на катакомбну церкву, УГКЦ не зрадила своєму кредо. Через 45 років по війні закладена "войовничими атеїстами" на Львівському соборі 1946 р. "міна сповільненої дії" вибухнула боротьбою греко-католиків і православних за храми та церковне майно. Їх повернення й донині залишається до кінця невіршеним питанням, що час від часу породжує спалахи напруження двох великих конфесій.

Консервація радянського режиму отримала стимулюючий фермент як всере-

дині країни, так і ззовні. Як переможець, Радянський Союз вирішував долю повоєнного устрою світу, перетворившись на лідера глобального масштабу. Все це слугувало чинниками легітимізації режиму та будь-яких його зовнішньо- й внутрішньополітичних кроків.

Одним з наслідків війни стала поява Організації Об'єднаних Націй – міжнародної організації, що мала на базі існуючої конфігурації та балансу сил закріпити нову схему регулювання взаємин між державами й забезпечити їх від можливості розв'язання Третьої світової війни. Україна стала співзасновником ООН і ніні, коли вся світова спільнота відзначає 60-річчя цієї події, може пишатися цим фактом. Водночас не слід перебільшувати тодішнє значення чергового сталінського витвору. Дипломати різних країн з розумінням та співчуттям сприйняли ідею своєрідного відзначення місця і ролі народу України у війні, однак вони ніколи (до початку 90-х рр. ХХ ст. включно) не сприймали УРСР як повноцінного партнера. Та союзна республіка за більшістю визначальних параметрів такою й не була: навіть за наявності власного МЗС зовнішньо-політична лінія генерувалась у Москві. Делегації УРСР в ООН та інших міжнародних організаціях могли тішити себе хіба-що участю в обговоренні важливих питань і додатковим голосом на користь курсу, який проводив Кремль на міжнародній арені.

Тим часом Україна заслужила своє право на перебування у лавах співзасновників ООН. Від 6 до 7 млн громадян республіки воювали проти нацизму, фашизму й японського милітаризму в складі радянських збройних сил, десятки тисяч – у партизанських загонах та підпільних групах. Разом з представниками інших народів СРСР вони винесли на собі тягар боротьби на німецько-радянському фронті, визволяли від "коричневої чуми" центральноєвропейські країни, ліквідували останнє вогнище Другої світової війни на Далекому Сході. Чимало етнічних українців билися проти ворога в складі польських і чехословацьких з'єднань, які були сформовані на радянській території й почали свій ратний шлях з неї.

Не залишилася стороннім спостерігачем і українська діаспора. За різними оцінками, від 35 до 50 тис. військовослужбовців українського походження (з них 11,4 % добровольців) перебували в канадській армії²⁸. Близько 40 тис. етнічних українців воювали у складі збройних сил США в Тихоокеанському регіоні, Малій Азії, Північній Африці, Європі, зустрівшись зі своїми єдинокровними братами з Червоної армії на Ельбі²⁹. 5 тис. українських добровольців у складі французького "Іноземного легіону" билися проти гітлерівців за Фландрію, під Седаном, над Соммою, Сеною, Марною, Луарою, Соною³⁰.

У повоєнному світі досить гостро стояла проблема покарання військових злочинців. Певні політичні сили в Україні донині спекулюють на цій темі. Оскільки це має стати предметом окремої розмови, обмежимося кількома зауваженнями з цього приводу. Після закінчення бойових дій у Західній Європі перебувало чимало тих, хто воював на боці гітлерівців. Прагнучи якось влаштувати своє життя, вони домагалися виїзду з Німеччини та Австрії до інших країн. Лише до Англії в 1947 р. перебралося 28 тис. українців, які служили у польській армії, "остарбайтери", бійці дивізії ваффен СС "Галичина" (близько 9000 осіб). Того ж 1947 р. Міжнародна організація для втікачів (ІРО) почала перевірку "переміщених осіб" (скринінг) на предмет виявлення військових злочинців. Після того як особи, яким інкримінувалися військові злочини, були відсепаровані, решті dp (displaced persons) було дозволено виїзд у країни, які приймали біженців. Особливо ретельно перевіряли потенційних імігрантів відповідні служби Британії, США і Канади. Той факт, що основна маса дивізіонників дістала "зелену карту", засвідчує непричетність їх до злочинів проти людства, хоча це й не спростовує їх співпрацю з гітлерівцями³¹.

Спроби сфокусувати проблеми колаборації виключно на дивізії ваффен СС "Галичина" сприймаються як неприховане політичне замовлення, оскільки під

ворожими прапорами воювали представники практично всіх європейських та народів Радянського Союзу. То ж її слід розглядати як типове, інтернаціональне явище, яке водночас мало і свою, так би мовити, "національну" специфіку.

Оцінюючи взаємини народу й держави в той період, варто мати на увазі до певної міри роздвоєне сприйняття війни широкими верствами населення України. З одного боку, люди раділи та пишалися тим, що пережили війну і перемогли грізного ворога. 1,7 млн громадян республіки нагороджені орденами й медалями, а 1983 – удостоєні найвищої відзнаки – звання Героя Радянського Союзу. З іншого, – ще свіжими були рани, заподіяні війною, біль втрат рідних та близьких. Багато хто ставив перед собою запитання: "Чому ціна перемоги виявилась такою високою, як сталося, що розпропагована міць радянських сил на початку війни виявилась блефом?" Проте гучні переможні марші глушили сумніви й докори на адресу влади. Режим сповна скористався плодами перемоги, фактично приватизувавши її. А десятки мільйонів українців знову очікувала боротьба за виживання – наблизилися голодні 1946 і 1947 рр...

Одним з наслідків Другої світової війни стало чергове перенесення центру політичної боротьби за УССД на еміграцію. Цей процес розтягнувся в часі з кількох причин: по-перше, протягом кількох повоєнних років на західноукраїнських теренах тривало криваве протистояння ОУН та УПА проти сталінського режиму; по-друге, пропагандистські зусилля Кремля створили довкола українських націоналістів доволі непривабливу ауру, постійно нагадуючи світовій громадськості про їх співпрацю з нацистами; по-третє, навколо Радянського Союзу формувався "санітарний буфер" з країн так званої "народної демократії", що позбавило українських націоналістів можливості зосередитися у своїх традиційних місцях перебування (Чехія, Німеччина, Польща).

Однак попри все найважливішим, доленосним підсумком війни стала перемога над тими, хто ніс смерть усьому народу України. Історична справедливість вимагає не лише визнання цієї незаперечної істини, а й належного вшанування всіх учасників війни, ратної звитяги і трудового подвигу наших співвітчизників.

В цьому зв'язку хочеться звернути увагу на одну дивну обставину. Громадяни України у складі радянських збройних сил завершили війну не в травні, а у вересні 1945 р. В боях проти японської Квантунської армії втрати Червоної армії, флоту та авіації становили 36,5 тис. осіб, з них понад 12 тис. – безповоротні³². Однак дана подія практично не відзначається у нашій державі. До речі, акт про капітуляцію Японії від імені Союзу РСР підписав генерал К.Дерев'янку – наш земляк. Посмертно звання Героя України вже в наш час присвоєно президенту Карпатської України А. Волошину, воїну, який серед перших встановив переможний стяг над рейхстагом, О.Бересту. А всі інтерпеляції наукової громадськості щодо присвоєння звання Героя України К.Дерев'янку, поки що залишаються без належної реакції органів влади.

Норберт Фрай зазначав, що історія не повинна розчинятися в індивідуальній пам'яті. Але з окремих спогадів складається мозаїчна картина минулого, якої можна й не розгледіти згори. За аналогією, історія не може розчинятися в окремих подіях. Максимально можлива кількість зв'язків між фактами минулого, розширення асоціативного ряду у поєднанні з прискіпливою і поважною увагою до історії окремої людини, одного явища спроможні наблизити до розуміння найбільшої в історії людських цивілізацій війни.

¹ Гелнер Ернест. Нації та націоналізм // Націоналізм. Антологія. – К., 2000. – С. 298.

² Ренан Ернест. Що таке нація // Там само. – С.118.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 887. – Арк. 25, 26.

⁴ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – С. 557.

- ⁵ Безмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С. 561.
- ⁶ Винниченко Ігор. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К. – С.43, 46.
- ⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х–початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – у трьох томах. – Львів, 1996. – Т. 1. – С.155. (Р.Конквест подає іншу цифру – 210,6 тис. осіб. – Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – С.85.
- ⁸ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Кн. 2 – С.241; Бугай М.Ф. Депортаційні населення України (30-50-ті рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С.38.
- ⁹ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 413–433.
- ¹⁰ Magosci P.R. A History of Ukraine. – Toronto, 1996. – P. 630.
- ¹¹ Політична історія України. XX століття: У 6 т.т. – Т. 4. – К., 2003. – С. 102.
- ¹² Білас І.Г. Форми та методи діяльності НКВС – МДБ у боротьбі проти ОУН – УПА // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – К., 1992. – С.155.
- ¹³ Брошеван В.М., Форманчук А.А. Депортації народів из Крима в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крима. – Вып. 2. – Симферополь, 1991. – С. 65–66; Бугай М.Ф. Назв. праця. – С.37; Юридична енциклопедія. – К., 1992. – Т.2. – С.75.
- ¹⁴ Винниченко І. Назв. праця. – С. 59; Земсков В.Н. Спецпоселенцы из Крима // Проблемы истории Крима. – Вып. 2. – С. 79.
- ¹⁵ Шерба Г. Депортації населення польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнарод. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.245–255.
- ¹⁶ Безмертя. Книга Пам'яті України. – С. 215.
- ¹⁷ Там само – С. 216. У німецькій історіографії подається інша цифра українських громадян, вивезених на роботи за межі батьківщини, а саме – 1,7 млн. – Див.: Speoerer M. Zwangsarbeit unteerm Nakenkreuz. Auslandsche Zivilar – arbeit, Krsegsgefangene und Haftlinge im Deutschen Reich und im besetzen Europa 1939-1945. – Stuttgart (Munchen), 2001. – S.80.
- ¹⁸ Там само. – С.577.
- ¹⁹ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 2. – С.635, 636.
- ²⁰ Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С.17.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 83. – Спр. 42. – Арк. 21, 40.
- ²² Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С.131.
- ²³ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – С.181.
- ²⁴ Перковський А., Пирожков С. Назв. праця. – С.23; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах. – (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 300.
- ²⁵ Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна. – К., 1966. – С. 152, 153.
- ²⁶ Там само. – С.298.
- ²⁷ Грімстед Патриція Кеннеді за участю Боряка Геннадія. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Львів, 1992; Боряк Г., Кеннеді-Грімстед П. Доля скарбів української культури під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К., 1991; Кот С., Ошуркевич О. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни : архіви, бібліотеки, музеї. – Вип. 1. – К., 1996. Боряк Г., Дубик М., Маяковська Н. "Нацистське золото" з України: у пошуках архівних свідчень. – Вип. 2. – К., 2000; Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. – К., 1996.
- ²⁸ Марунчак М.Г. Історія українців Канади: У 2-х т. – Вінніпег, 1974. – Т. 2. – С. 258.
- ²⁹ Карпаторуський календар. – Б.м., 1944. – С. 22–23.
- ³⁰ Маруняк Володимир Бойків Олександр. Організатор життя у Франції. – Париж, 1986. – С.52–55.
- ³¹ Заставний Ф.Д. Українська діаспора. – Львів, 1991. – С. 20.
- ³² Памяти павших. Великая Отечественная война. 1941–1945. – М., 1995. – С.103.

The military-political, social, demographical, moral and psychological aftereffects of the World War II on Ukraine are reviewed in the artical.